

אבלותו של רבנו גרשום

הטור כתב בעניין אבלות על הרוגי בי"ד ועל הפורשים מדרכי ציבור¹:

"הרוגי בי"ד אין מתעסקין עמהם... ולא היו מתאבלין עליהם אלא אוננים, ולא היו מברין עליהם. כל הפורשים מן הצבור, והם שפורקין עול מצות מעל צוארם ואינם בכלל ישראל בעשיית המצוה ובכבוד המועדות ושיבת בתי כנסיות ומדרשות, והמשומדים והמוסרים, אין מתעסקין עמהם בכל דבר, אלא אחיהם וקרוביהם לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלין ושותים".

הבית יוסף במקום כתב:

"ומ"ש והם שפורקים עול [מצות] מעל צוארם וכו' והמשומדים והמוסרים. כל זה הוא פירוש פורשים מדרכי ציבור, וכן כתב הרמב"ם... וכן כתב הרא"ש בתשובה כלל י"ז (סי' ט) דמשומד בכלל פורש מדרכי ציבור הוא, ואין מתעסקין בו כל עיקר, ואין אוננים ואין מתאבלין עליו. והמרדכי במועד קטן והגהות מיימון בפרק י"א כתבו שרבינו גרשום נתאבל על בנו שנשתמד, אמנם אין ללמוד ממנו, דלאפושי צערא הוא דעבד, שלא זכה לשוב בתשובה".

מדברי המרדכי והגהות מימוניות שציטט הבית יוסף משמע שאבלותו של רבינו גרשום על מיתת בנו המשומד סותרת את ההלכה, שהרי נפסק ש"המשומדים... אין מתעסקין עמהם בכל דבר אלא אחיהם וקרוביהם לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלין ושותים". ולכן הם תירצו שאבלותו של רבינו גרשום על בנו המשומד שמת לא הייתה מדין אבלות, אלא הייתה הבעת צער על כך שאותו בן לא הספיק לחזור בתשובה ומת כמשומד.

תירוץ אחר לסתירה שבין ההלכה לבין מעשהו של רבינו גרשום ניתן להסיק מדברי הגהות אשר"י, שמובא גם הוא בבית יוסף שם:

"כתבו הגהות אשר"י פרק אלו מגלחין (סי' נט), נהרג בידי גוים מתוך רשעו הוי ליה כפרה ומתאבלין עליו. רבינו גרשון נתאבל על בנו שנשתמד ארבעה עשר יום, קל וחומר לשכינה ארבעה עשר יום. עכ"ל".

החיבור שעשה בעל הגהות אשר"י בין נהרג בידי גוים מתוך רשעו, לבין אבלותו

1 טור יורה דעה הלכות אבלות סימן שמה.

של רבנו גרשום על בנו, אומר דרשני. ואולי הוא הבין שבנו של רבנו גרשום נהרג ע"י גויים לאחר שהשתמד, ולכן התאבל עליו רבנו גרשום כיוון ש"נהרג בידי גויים מתוך רשעו הוי ליה כפרה ומתאבלין עליו"; בכך מעשהו של רבינו גרשום לא נגד את ההלכה המקובלת שאין מתאבלים על משומדים. תירוץ שלישי למעשהו של רבנו גרשום ניתן ללמוד מהגהת הרמ"א במרדכי². שם כתוב כך:

"ורבי מאיר³ שמע מפי ה"ר יצחק מווינא⁴ שרבינו גרשום נתאבל על בנו שהמיר [עם אמו ומת]. אמנם אית לומר שאין. מ"י] (אמנם א"ל שאין) ללמוד ממנו, דלאפושי צערא הוא דעבד שלא זכה לשוב בתשובה. קטן בן שנה או שנתים שהמיר עם אמו ומת אומר ר"י שהיה נראה שמתאבלים... ור"ת אמר שאין מתאבלין עליו".

הרמ"א בהגהה קטנה הופך את כל ההבנה בסיפור. בשלוש מילים שהוא מוסיף לדברי המרדכי, "עם אמו ומת", הרמ"א לוקח את הדיון על מעשהו של רבנו גרשום להמשך דברי המרדכי, שם מובאת מחלוקת בין ר"י לר"ת לעניין אבלות על קטן שהמיר עם אמו. לדעת ר"י קטן שהמיר עם אמו איננו נחשב למשומד בידי אבלות כיוון ש"קטן ששמוהו במים מה מעלה ומה מוריד, והוה ליה כאילו לא נשתמד"; אמנם ר"ת חולק על ר"י, ומוכיח את דינו מכך שבעיר הנידחת גם הקטנים נהרגים, ואיננו טוענים לטובתם שהם קטנים ונגררו אחרי הוריהם. נמצא לפי דברי הרמ"א שרבנו גרשום התאבל על בנו שהשתמד לאחר מותו, כיוון שפעולת ההשתמדות שלו לא נחשבה, וכסברת ר"י.

המשותף לשלושת התירוצים הללו הוא שהם מבינים שפעולת האבל של רבנו גרשום על בנו המשומד הייתה לאחר מיתתו.

אמנם ממקור הסיפור משמע שהאבלות של רבנו גרשום הייתה על עצם מעשה השמד, ולא על מותו לאחר מכן. האור זרוע⁵ מביא מחלוקת בין אב"י לר"ב בגמ' סנהדרין⁶ האם רשע שמת מיתתו כפרתו. ומסכם זאת האור זרוע:

"הא למדת דבין לאב"י ובין לר"ב מת מתוך רשעו לא הוי ליה כפרה, נהרג מתוך רשעו בידי גויים הויא ליה כפרה. כי פליגי בהרוגי בי"ד, דלאב"י לא הויא להו כפרה, לר"ב הויא להו כפרה".

ועל פי זה מסיק האור זרוע לעניין אבלות על רשע:

- 2 מרדכי מסכת מועד קטן הלכות אבלות רמז תתסב.
- 3 המהר"ם מרוטנבורג.
- 4 בעל ה"אור זרוע".
- 5 אור זרוע ח"ב הלכות אבלות סימן תכח.
- 6 מז עמוד א.

"הלכך אדם שעבר עבירה שיש בה חיוב מיתה ומת מתוך רשעו לכולי עלמא
אין מתאבלים עליו, נהרג בידי גוים לכולי עלמא מתאבלים עליו".

לאחר מכן כותב האור זרוע:

"מיהו בשעת השמד שמעתי ממורי הרב ר' שמשון⁷ זצ"ל שרבינו גרשום
נתאבל על בנו כשנשתמד ארבעה עשר יום, ק"ו לשכינה י"ד יום".

ישנם כמה נקודות שדורשות הבנה במשפט זה:

1. מה הכוונה של המילה "מיהו"? על איזה דין שנאמר קודם לכן חלה המילה
"מיהו"?

2. מה הקשר ל"שעת השמד"? מה משמעות צירוף המילים "בשעת השמד"?

3. מתי רבנו גרשום התאבל על בנו, האם בשעת המרת דתו - או דווקא לאחר מותו?

4. מדוע רבנו גרשום התאבל י"ד יום?

מי שיסביר שדעת האור זרוע שרבנו גרשום התאבל על בנו שהשתמד כאשר זה
מת - ייכנס לכמה קשיים:

1. לשיטה זו "מיהו" בא לומר שבניגוד למשומד רגיל שמת ואין מתאבלים עליו,
משומד שעשה זאת בשעת השמד מתאבלים עליו. וקשה, מדוע שונה משומד
בשעת השמד מכל מקרה אחר? אדרבא, לכאורה דין של שעת השמד צריך להיות
הפוך, שהרי אז מצופה מאדם יהודי שימסור את נפשו לא רק בעבור שלושת
הלאוין שעליהם נאמר יהרג ואל יעבור - אלא אפילו על מצווה קלה, ואפילו רק
על מנהג⁸!

2. באור זרוע כתוב נתאבל על בנו "כשנשתמד", זאת אומרת בשעת ההמרה ולא
בזמן אחר:

3. לא הוזכר כלל בדברי האור זרוע שהבן המשומד מת.

בעקבות קשיים אלו מסתבר יותר לומר שהאור זרוע אכן התכוון למה שמדוקדק
מלשונו, ורבינו גרשום התאבל על בנו בשעה שהמיר את דתו. על פי זה מסתדרים
דבריו הפלא ופלא: האור זרוע בתחילה אמר שאין מתאבלים על אדם שמת מתוך
רשעו, ולכן אין מתאבלים על משומד שמת. אמנם, מדגיש לנו האור זרוע (וזה כוונתו
במילה "ומיהו") שכל זה בשעת מיתתו, אך על משומד צריך כבר להתאבל לפני זה,
בשעת המרת הדת, או בלשונו של האור זרוע "בשעת השמד". ועל הלכה זו מביא
האור זרוע ראייה לשיטתו ממעשהו של רבנו גרשום שנתאבל על בנו "כשנשתמד".
ומובן גם מדוע עשה זאת י"ד יום, שהרי: "מה כשנאבד הגוף בוכין, כשנאבדו הגוף
והנשמה לא כל שכן"⁹!

7 השר מקוצי.

8 סנהדרין עד, א.

9 ספר חסידים מהד' הר"ר מרגליות סימן קצ. יש כאן אמירה מבהילה המייחסת להמרת הדת
לא רק איבוד של הנפש היהודית - אלא אף של הגוף!

ולכן באמת מסתברים דבריו של החכמת אדם¹⁰, שפסק על פי מעשה זה:

"וכן המשומדים והמוסרים לאנס לא די שאין מתאבלים עליהם - אלא אחיהם ושאר קרוביהם לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלים ושותים ושמחים על שנאבד שונאו של מקום שנאמר באבוד רשעים רינה. ומעשה בן אחד מהגדולים שהמיר וישב עליו י"ד יום **תיכף כשהמיר**, שבעה בשביל הגוף ושבעה בשביל הנפש שנאבדו ממנו, אבל בשעת המיתה אין צריך לישוב אף שבעה ימים".

ולפי הסבר זה מובן מדוע ה'אור זרוע' כתב "**כשנשתמד**", וכך גם בהגהות אשרי שנטל את דבריו מהאור זרוע¹¹.

אמנם מניין נוצרה ההבנה השנייה, על פיה אבלותו של רבינו גרשום הייתה בשעת מיתתו של בנו המשומד?

נראה שהמקור להבנה זו הוא תלמידו הגדול של האור זרוע, רבינו מאיר מרוטנבורג. המהר"ם מתייחס לאבלותו של רבינו גרשום פעמיים. בהלכות שמחות שלו הוא כתב כך¹²:

"שמעתי מפי מורי ה"ר יצחק מוינא ז"ל¹³ שרבינו גרשום נתאבל על בנו שנשתמד, אמנם אמר לי שאין ללמוד ממנו דלאפושי צערא הוא דעביד, שלא זכה לשוב בתשובה".

ניתן היה ליישב בדוחק שהאור זרוע אכן מתייחס לכך שרבינו גרשום קיים את אבלותו בשעת המרת הדת, והאור זרוע אמר למהר"ם שאין ללמוד מרגמ"ה שכך ההלכה כיוון שהוא עשה זאת מרוב צער¹⁴. אך מדברים אחרים של המהר"ם

10 חכמת אדם כלל קנו סעיף ו.

11 כבר עמדו על זה עורכי ההגהות והערות של הטור בהוצאת מכון ירושלים: "לפנינו בהגהות אשרי הגירסא "כשהמיר דתו" בכ"ף, וכן במקורו באו"ז הל' אבלות סימן תכ"ח הגירסא "**כשנשתמד**". ומזה הבינו רבים, וכן החכמ"א בס' קנ"ו ס"ה, דבשעת ההמרה מיירי. אמנם המעיין שם כל העניין מתחילתו יראה בעליל דבשעת מיתתו מיירי, וכ"מ בהלכות שמחות למהר"ם סוף ס' ל"ז, וביותר בתשובותיו ד"פ ס' תקמ"ד, וכ"מ בהגהות סמ"ק ס' צ"ז עמ' ע אות ז, וכן הבין הלבוש סימן זה, והט"ז לעיל סימן ש"מ סק"ג, וכן מפורש בתשובות חת"ס יו"ד סימן שכ"ה, עיי"ש. ועיין בספר כלבו על אבלות עמ' 317, ובספר חסידים ס' ק"צ, הביאו בבית לחם יהודה בשו"ע כאן". המעירים מדגישים שבמקור הראשון לסיפור זה, האור זרוע, כתוב שאבלותו של רבינו גרשום הייתה על בנו "כשנשתמד", היינו בזמן שבו הוא המיר את דתו, אמנם בהמשך הם כותבים ש"המעין שם כל העניין מתחילתו יראה בעליל דבשעת מיתתו מיירי"; אך לדעתי מהאור זרוע משמע מפורשות שאבלותו של רבינו גרשום על בנו הייתה בעודו חי, ועל להלך.

12 הלכות שמחות סימן לז.

13 הוא ניהו בעל ה"אור זרוע".

14 אך קשה להסביר כך, כיוון שמי אמר שלא יזכה לשוב בתשובה, אולי הוא ישוב בעתיד?

משמע במפורש שהבין שמדובר שרבנו גרשום התאבל בזמן מותו של בנו המשומד¹⁵:

"משומד שמת אין חייבים להתאבל עליו... וגינהם כלה והם אינם כלים, ועליהם נאמר ויצאו וראו בפגרי וכו'. ואע"פ שרבינו גרשם התאבל על בנו שבועיים, לית הלכתא כותיה, אך מרוב אנינות עשה. ושלום".

אמנם יש לתמוה על כך שהאור זרוע אמר למהר"ם מרוטנבורג תלמידו שאין ללמוד ממעשהו של רבינו גרשום, ובספרו ההלכתי האור זרוע הביא סיפור זה כדבר פשוט ללא שום הסתייגות. כמו כן בתשובותיו לא כתב המהר"ם את הדברים בשם רבו, אלא אמר מעצמו שאין ללמוד ממעשהו של רבינו גרשום.

אולי ניתן לומר שהמדפיסים טעו, והיה כתוב בדברי המהר"ם בהלכות שמחות "אמנם א"ל שאין ללמוד ממנו"; הם פתחו זאת בתור "אמר לי", והפתיחה הנכונה צריכה להיות "אפשר לומר". לפי זה באמת האור זרוע כלל לא אמר לתלמידו שאין ללמוד ממעשהו זה הלכה, וכמו שמשמע מהאור זרוע עצמו שלא דחה את מעשהו של רבינו גרשום, כיוון שהאור זרוע דיבר על אבלות שבשעת המרת הדת: דבר זה משמע במפורש מהמרדכי שהובא לעיל, שהרי כתב:

"ורבי מאיר שמע מפי ה"ר יצחק מווינא שרבינו גרשום נתאבל על בנו שהמיר. אמנם א"ל שאין ללמוד ממנו, דלאפושי צערא הוא דעבד, שלא זכה לשוב בתשובה".

לכאורה המרדכי מצטט מילה במילה את דברי המהר"ם בהלכות שמחות, אך בסגנונו מסתבר הרבה יותר ש"א"ל אינו "אמר לו" אלא "אפשר לומר". לפי זה המהר"ם היה הראשון שהתקשה בסיפור אבלותו של רגמ"ה כי הבין שמדובר באבלות אחר מיתת הבן, על כן נצרך לתרץ שלא היה כאן מעשה אבלות אלא רק הפגנת צער על כך שבנו לא זכה לשוב בתשובה. זה מתאים לנוסח תשובת מהר"ם שהובאה אצל תלמידיו המרדכי והגהות מיימוניות: "ורבי מאיר שמע מפי ה"ר יצחק מווינא שרבינו גרשום נתאבל על בנו שהמיר", ללא כ"ף. וכך גם הובא בהגהות סמ"ק. דברים אלו הובאו גם בבית יוסף.

יוצא אם כן שיש לנו כאן שני כיוונים להבנה מתי התאבל רבינו גרשום על בנו: לפי ההבנה הפשוטה באור זרוע האבלות הייתה בזמן המרת הדת, ואין במעשה זה שום סתירה להלכה המקובלת לעניין אבלות על מומרים שמתו. ולפי המהר"ם מרוטנבורג האבלות הייתה בזמן המיתה של הבן המשומד, ולכן נצרך לתרץ מדוע רבינו גרשום עשה דבר הנוגד את ההלכה המקובלת.

ולכן משמע בפשטות שמדובר על זמן מותו, שאז שייך צער על כך שמת ולא זכה לשוב בתשובה.

15 שו"ת מהר"ם ד"פ סימן תקמ"ד.